

खण्ड दुई

कार्यक्रम र उत्पादन

रेडियो नेपालका नेवारी समाचारवाचक हरि श्रेष्ठ २००८ सालमा समाचार वाचन गर्दै (सौजन्य: हरि श्रेष्ठ) ।

अध्याय छ

रेडियो नेपालका कार्यक्रम: अर्धशताब्दीको समीक्षा

देवराज हुमागाईं

हालचाल बोकी घर घर आउने
तराई, पहाड, हिमाल
सबको साथी हो
यो रेडियो नेपाल !

नेपाली श्रव्य सञ्चारको आकाशमा यही नारा गुञ्जाउँदै हर दिन सूचना, शिक्षा र मनोरञ्जन बाँड्दो छ रेडियो नेपाल । २० चैत २००७ देखि आफ्नो प्रसारण सेवालाई निरन्तरता दिँदै आएको रेडियो नेपालले आधा शताब्दीको यात्रा पार गरिसकेको छ । पाँच दशक कुनै पनि कुराको विकास र विस्तारका लागि पर्याप्त समय हो । यो अवधिमा प्राविधिक रूपमा रेडियो नेपालको विकास र विस्तार उल्लेख्य मात्रामा भएको छ, यसमा दुईमत छैन । तर कार्यक्रम प्रसारणको सवालमा भने सन्तोष मान्ने ठाउँ छैन । रेडियो नेपालभन्दा करिब पाँच दशकपछि

स्थापना भएका कान्तिपुर, केएटीएच, हिट्स, आदि एफएमहरूले २४ सै घण्टा कार्यक्रम प्रसारण गर्न थाले पनि रेडियो नेपाल भने अहिले (२०६० सालमा) पनि दैनिक १६ घण्टा मात्रै बज्छ। पूर्व निर्धारित सार्वजनिक विदाका दिनमा भने यो १८ घण्टा प्रसारण हुन्छ। स्थापना हुँदा दैनिक साढे चार घण्टाबाट आफ्नो प्रसारण आरम्भ गरेको रेडियो नेपालमा कार्यक्रम प्रसारणमा भएको विकासक्रमबारे यो लेख केन्द्रित छ। कार्यक्रममा हुँदै आएको विकासका लागि रेडियो नेपालसम्बन्धी विभिन्न समयमा तर्जुमा गरिएका नीति तथा योजनाहरूले प्रमुख रूपमा दिशानिर्देश गरेका छन्। तसर्थ कुन कुन समयमा कार्यक्रम प्रसारणको गति कस्ता रत्यो र विकास कसरी हुँदै आयो भन्ने कुरा रेडियो नेपालका लागि सरकारी तवरबाट के कस्ता नीति तर्जुमा गरिएका थिए भन्ने कुरामा भर पर्दछ। यस लेखमा नीतिगत पाटोबारे थोरैमात्र चर्चा गरिएको छ। नीतिगत विकासक्रमका साथै कार्यक्रम प्रसारणसँग यसको अन्तरसम्बन्धबारे अध्याय ४ मा विस्तृत चर्चा गरिएको छ।

स्थापनाकालदेखि २०६० सालसम्ममा रेडियो नेपालबाट धेरै कार्यक्रमहरू प्रसारण भइसकेका छन्। ती सबै कार्यक्रमको नाम यहाँ उल्लेख गर्न सम्भव छैन र त्यसले खास अर्थ पनि राख्दैन। आफूले प्रसारण गर्ने कार्यक्रमहरूलाई तिनको उद्देश्य र प्रकृतिको आधारमा रेडियो नेपालले सूचनामूलक, शिक्षामूलक र मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम भनी तीन वर्गमा छुट्ट्याउने गरेको छ। यो लेखमा पनि समग्र कार्यक्रमलाई सूचनामूलक, शिक्षामूलक र मनोरञ्जनात्मकमा वर्गीकरण गरी चर्चा गरिएको छ। साथै कार्यक्रम उत्पादनमा बाहिरी पक्षको संलग्नताबारे चर्चा पनि यसमा समेटिएको छ। यसरी यो लेखमा मुख्य रूपमा चारओटा खण्ड छ। आवश्यकताअनुसार ती खण्डलाई पनि विभिन्न उपखण्डमा विभाजन गरिएको छ भने अन्तमा निष्कर्ष प्रस्तुत छ।

त्यसो त रेडियो नेपालबाट प्रसारितमध्ये सबै कार्यक्रमलाई यो पूर्णरूपमा सूचनामूलक, वा यसले शुद्ध मनोरञ्जन मात्र प्रदान गर्छ भनेर छुट्ट्याउन कठिन छ। कारण, कतिपय कार्यक्रमहरूभित्र सूचना, शिक्षा र मनोरञ्जन तीनै कुरा समेटिएको हुन्छ। यस्तो वर्गीकरणको कुनै खास मापदण्ड तोकिएको नभेटिए पनि कार्यक्रमले कुन कुरालाई बढी प्राथमिकता दिएको छ, वा कुन विषय वा वर्गलाई प्रसारणको केन्द्रविन्दु मानेको छ त्यसका आधारमा छुट्ट्याउने गरिएको छ।

रेडियो नेपालको वेबसाइट (www.radionepal.org) मा समाचार, रेडियो रिपोर्ट, अखबार समीक्षा तथा विकासमूलक गतिविधि समेटिएका कार्यक्रमलाई

सूचनामूलक उल्लेख छ । यो वर्गमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समसामयिक घटना र परिस्थितिका साथै राष्ट्रमा भएका विकास निर्माणबारे सूचना दिने उद्देश्यले प्रसारण हुने कार्यक्रम पर्दछन् । धार्मिक, साहित्यिक, विज्ञान र प्रविधि, कृषि, दूर शिक्षा, महिला, बाल, युवा, जनस्वास्थ्य र वातावरण, आदि विषयका कार्यक्रमलाई शिक्षामूलक कार्यक्रमको वर्गमा राखिएको छ । तसर्थ शिक्षामूलक कार्यक्रमले समाजका विभिन्न वर्ग वा समुदायलाई लक्षित गरेर कुनै खास विषयमा शिक्षा दिई श्रोतामा ज्ञान वा सीपको अभिवृद्धि गराउने उद्देश्यले प्रसार गरिने कार्यक्रमलाई बुझाउँछ । त्यस्तै साङ्गीतिक तथा रेडियो नाटक र हास्यव्यङ्ग्यमूलक कार्यक्रम मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमअन्तर्गत परेका छन् ।

तालिका ६.१: रेडियो नेपालका कार्यक्रमको किसिम र तिनको अनुपात^१

कार्यक्रमका किसिम	२००८ साल	२०२८ साल	२०४१ साल	२०६० साल
दैनिक प्रसारण अवधि	४ ^१ घण्टा	८ घण्टा	१३ ^१ घण्टा ^ख	१६ घण्टा ^ख
सूचनामूलक	२२ प्रतिशत	१६ प्रतिशत	१६ प्रतिशत	२२ प्रतिशत
शिक्षामूलक	२३ प्रतिशत	२३ प्रतिशत	३५ प्रतिशत	२० प्रतिशत
मनोरञ्जनात्मक	५५ प्रतिशत	६१ प्रतिशत	४९ प्रतिशत	५८ प्रतिशत

स्रोत: भङ्गार (१-१५ असोज २००८ख, असार २०२८ग र असार २०४१) र रेडियो नेपाल कार्यक्रम महाशाखाको रेकर्ड २०६० ।

^ख आइतवारदेखि शुक्रवारसम्म शर्टवेभ व्याण्डमा मात्र छुट्टै अतिरिक्त १ घण्टा ।

^ख शनिवार तथा पूर्वनिर्धारित सार्वजनिक विदाका दिनमा अतिरिक्त २ घण्टा ।

रेडियो नेपालले यी तीन किसिमका कार्यक्रमलाई छुट्ट्याएको समय सधैं एकनासको छैन । र, त्यस्तो बाँडफाँडको पछ्याडिको आधार पनि खुलाइएको पाइँदैन । तालिका ६.१ मा रेडियो नेपालको स्थापनाकालदेखि यताका विभिन्न चारओटा सालमा बाँडिएको समयावधिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तालिकाबाट मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमले स्थापनाकालदेखि नै कुल प्रसारण अवधिको आधाआधी समय पाएको देखिन्छ ।

^१ तालिकामा उल्लेख भएकामध्ये २०६० साल बाहेक अरू तीनओटा समयको विवरणका लागि रेडियो नेपालको प्रकाशन भङ्गारमा दिइएको कार्यक्रम रूपरेखाको सहायता लिइएको छ । त्यहाँ दिइएकोमध्ये एक हप्तासम्मका कार्यक्रमहरू र तिनले ओगटेको समयका आधारमा प्रतिशत निकालिएको हो । २०६० सालको तथ्याङ्क भने रेडियो नेपाल कार्यक्रम महाशाखाको रेकर्डबाट सोभै लिइएको हो ।

२०१९ सालमा रेडियो नेपालले जिल्ला समाचार सुरु गर्‍यो (सिंह २०२०) । अहिले यो स्थानीय समाचारको नामबाट बच्ने गरेको छ । नेपाली र अंग्रेजी भाषामा राष्ट्रिय तथा स्थानीय समाचार निरन्तर प्रसारण भएका छन् ।^२ तर नेवार र हिन्दी भाषाका समाचारले भने निरन्तरता पाउन सकेनन् । १ वैशाख २०२२ देखि अचानक हिन्दी र नेवार भाषाको समाचार बन्द गरियो । सांस्कृतिकलगायत रूपक, भलक, आदि कार्यक्रमका लागि समय निकाल्न ती दुई भाषाका समाचार हटाइएको तर्क उभेला दिइएको थियो (लायकु २०५९ मा उद्धृत) । तर सो तर्कमा कुनै आधार देखिँदैन । उल्लिखित कार्यक्रमका लागि समय निकाल्न यी समाचार नै हटाउनु पर्ने अवस्था थिएन । अरू कुनै कार्यक्रम हटाउन वा गीत सङ्गीतको समय घटाउन सकिन्थ्यो । प्रसारण समय विस्तार गर्न सकिन्थ्यो तर त्यसो गरिएन । राज्य एक भाषा (नेपाली), एक संस्कृति (हिन्दू) र एक दल (पञ्चायत) लाइन प्रयत्नशील थियो र सोहीअनुरूप नेवारी, हिन्दी भाषाका समाचार बन्द गरिएको थियो । यद्यपि तत्कालीन नेवारी समाचारवाचक हरि श्रेष्ठ त्यही बेला भारतमा भाषासम्बन्धी ठूलै विद्रोह उठेको र त्यस्तो विद्रोह नेपालमा पनि भित्रिन सक्ने भयले सत्ताले यो कदम चालेको अनुमान गर्छन् । त्यसबेला अन्य भाषाभाषीले पनि रेडियो नेपालमा प्रवेश पाउनुपर्छ भन्ने आवाज उठाउन थाल्नु अर्को कारण हुनसक्ने उनको अनुमान छ ।

यसरी बन्द गरिएको हिन्दी र नेवार भाषाका समाचार प्रजातन्त्र पुनर्वहाली भए लगत्तै १५ असार २०४७ देखि पुनः सुरु गरियो । २०४९ सालको सञ्चार नीतिमा क्षेत्रीय प्रसारणको अवधारणा लिई क्रमिक रूपले राष्ट्रिय भाषाहरूमा कार्यक्रम प्रसारण गर्ने (श्री ५ को सरकार २०६०छ) व्यवस्थाअनुरूप अन्य भाषाभाषीका समाचार धमाधम थपिन थाले । १ भदौ २०५१ देखि कुल जनसङ्ख्याको कम्तीमा १ प्रतिशतले बोल्ने विभिन्न आठओटा राष्ट्रिय भाषाका समाचार सुरु गरिए । १७ पुस २०४९ सालदेखि मैथिली, २० चैत २०५१ देखि संस्कृत, १ असार २०५३ देखि शेर्पा तथा १ भदौ २०५३ देखि उर्दू भाषामा केन्द्रीय प्रसारणमार्फत समाचार प्रसारण हुन थाल्यो । माघ २०६० सम्मको कार्यक्रम महाशाखाको रेकर्डअनुसार रेडियो नेपालबाट जम्मा २० भाषामा समाचार प्रसारण हुन्छ । केन्द्रीय प्रसारणअन्तर्गत सबै 'फ्रिक्वेन्सी'बाट नेपाली, अंग्रेजी, हिन्दी, नेवार, मैथिली र संस्कृत भाषामा, केन्द्रीय प्रसारणअन्तर्गत नै शर्टवेब 'फ्रिक्वेन्सी'बाट

^२ यी समाचारहरूमा के कति समय थपघट वा कहिले दैनिक कतिपटक प्रसारण हुन्थ्यो तथा क-कसले समाचारवाचन गरे भन्नेबारे विस्तृत ज्ञान हेनुहोस् अध्याय ८ ।

उर्दू र शेर्पा भाषामा समाचार प्रसारण हुन्छ। त्यसैगरी क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्रअन्तर्गत धनकुटा प्रसारण केन्द्रबाट पूर्वीया थारू, राई बान्तवा र लिम्बू; काठमाडौँ प्रसारण केन्द्रबाट भोजपुरी र तामाङ; पोखरा प्रसारण केन्द्रबाट मगर र गुरुङ तथा सुर्खेत प्रसारण केन्द्रबाट पश्चिमा थारू, राना थारू, अवधी, खाम मगर र डोटेली भाषामा समाचार प्रसारण हुँदै आएको छ। सुरुमा ती समाचारहरू केन्द्रमा उत्पादन भई रिले प्रसारण हुने गरेकोमा २० चैत २०५३ देखि सम्बन्धित क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्रहरूमा नै उत्पादन हुन थाल्यो (ईश्वर थापा २०५८)। दिपायल प्रसारण केन्द्रबाट अन्य कार्यक्रम प्रसारण हुने गरे पनि समाचार प्रसारण हुने गरेको छैन।

यसरी प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाले ल्याएको उदार नीतिका कारण जनसङ्ख्याको महत्त्वपूर्ण हिस्सा ओगट्ने भाषाभाषीले रेडियो नेपालमा स्थान पाउन थालेका छन्। यद्यपि अझै सम्पूर्ण भाषाभाषी अटन नसकेको स्थिति छ। अर्कोतिर प्रसारित विभिन्न भाषाका समाचार पनि औपचारिकतामा नै सीमित रहेका, तथा स्थानीय सरोकारभन्दा राष्ट्रिय राजनीतिमा नै बढी केन्द्रित रहेकाले स्थानीय जनताका लागि खास उपलब्धिमूलक हुन नसकेको आरोप पनि लाग्ने गरेको छ (सुब्बा २०५२)।

समसामयिक कार्यक्रम

समाचारबाहेक सूचनामूलक कार्यक्रमहरूमा विकास निर्माणका गतिविधिसम्बन्धी वार्ता, रेडियो रिपोर्ट, अखबारमा प्रकाशित सम्पादकीयहरूको समीक्षा, संसद गतिविधि तथा समसामयिक विषयका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय घटना र गतिविधि समेटिने कार्यक्रम पनि रेडियो नेपालबाट प्रसारण हुँदै आएका छन्। रेडियो नेपालको प्रसारण सुरु भएको करिब एक दशकसम्म उल्लेखनीय कार्यक्रम प्रसारण भएको देखिँदैन। २०१६ सालमा *सम्पादकीय समीक्षा* सुरु भएको थियो जुन २०३७ सालमा पुगेर बन्द भयो। त्यसपछि लामो समयसम्म पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सम्पादकीयलाई समेटेर कार्यक्रम प्रसारण भएन। २०५४ सालतिर आएर *अखबार* कार्यक्रम सुरु भयो। संसद अधिवेशन चालु भएका बखत संसदको गतिविधिबारे जानकारी दिन ४ असार २०१७ देखि *संसदीय समीक्षा* सुरु भएको थियो। यो ३ महिनामात्र सञ्चालन भएर ८ असोजदेखि बन्द भयो।

पुस २०१७ सालमा संसदीय व्यवस्था नै विघटन भएका कारण यसले निरन्तरता पाउन सकेन। यद्यपि पञ्चायती व्यवस्थामा पनि राष्ट्रिय पञ्चायतको अधिवेशन भएको बेला राष्ट्रिय पञ्चायतका सदस्यहरूले बोलेका कुराहरूबारे कार्यक्रम बज्ने गर्दथ्यो। सोही प्रकृतिको कार्यक्रम २०४८ सालपछि *संसद*

गतिविधिको नामबाट बज्ज थाल्यो । यीबाहेक २०२१ सालमा सुरु भएको *वाह्य कार्यक्रम* तथा २०२८ सालको सञ्चार योजनापश्चात् सुरु भएको *सामयिक चर्चा* पनि लामो समयसम्म सञ्चालनमा आए । खासगरी *वाह्य कार्यक्रम* विदेशीहरूका लागि नेपालको विकास निर्माण, संस्कृति र समसामयिक गतिविधिबारे जानकारी दिने अंग्रेजी भाषाको कार्यक्रम थियो । त्यस्तै *सामयिक चर्चा*मा दैनिक घटनाक्रमहरूलाई समीक्षात्मक ढङ्गले प्रसारण गरिन्थ्यो । २०३५ सालमा मन्त्रालयको काम-कारवाहीबारे प्रकाश पार्ने *मन्त्रालय गतिविधि* नामक कार्यक्रम पनि सुरु भएको थियो । यो कार्यक्रम २०४० सालतिर बन्द भयो ।^३

२०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तनपछि *घटना र विचार, परिक्रमा, चिन्तनको चौतारी, परिवेश, संसद गतिविधि, सांसद फोनईन* (पछि *सांसद-मन्त्री फोनईन*), *अखबार* जस्ता सूचनामूलक कार्यक्रम प्रसारण भएका तथा हुँदै आएका देखिन्छन् । राजनैतिक आरोप प्रत्यारोप तथा सरकारी नियन्त्रण र हस्तक्षेप आदिका कारण *घटना र विचार* कार्यक्रमले निकै चर्चा पायो । खासगरी समसामयिक विषयवस्तु, सरकारको नीति कार्यक्रम तथा प्रजातान्त्रिक हक अधिकारबारेको बहसलाई रेडियोमार्फत उजागर गर्न यो कार्यक्रम सुरु भएको थियो (विस्तृतका लागि अध्याय ९ हेर्नुहोस्) ।

विषयवस्तुका आधारमा *चिन्तनको चौतारी, परिक्रमा, परिवेश* कार्यक्रमहरू *घटना र विचार* जस्तै भए पनि *घटना र विचार*को छायाँमा परेर हो वा किन हो, यिनको त्यति चर्चा भएको पाइन्न । *परिवेश* २०६० सालसम्म सञ्चालन भइरहेको छ भने अन्य दुई कार्यक्रम बन्द छन् । सूचनामूलक कार्यक्रमकै पङ्क्तिमा २०५० सालतिरदेखि आफ्नो क्षेत्रका विकास निर्माणका गतिविधिबारे जनताको जिज्ञासालाई त्यसै क्षेत्रका सांसद वा मन्त्रीद्वारा प्रत्यक्ष रूपमा समाधान गर्न *सांसद-मन्त्री फोनईन* कार्यक्रम पनि सञ्चालन गरिएको थियो । जनप्रतिनिधिलाई आफ्नो क्षेत्रका जनताप्रति केही मात्रामा भए पनि जवाफदेही बनाउने सघाउने यस कार्यक्रमले पनि निरन्तरता पाएन । संसद नै विघटन भएको र नयाँ निर्वाचन नभएकाले यो कार्यक्रम अहिलेको अवस्थामा चल्न नसक्ने स्पष्टै छ ।

२०४६ सालमा प्रजातान्त्रिक परिपाटीको उदय भएपछि केही मात्रामा भए पनि भाषाभाषीले रेडियोमा छिर्ने मौका पाए र सूचनामूलक कार्यक्रमको अनुपातमा पनि वृद्धि भयो । सूचनामूलक कार्यक्रमको मात्रा बढे पनि विषयवस्तुको हिसाबले पञ्चायती संस्कारबाट भने रेडियो नेपाल पूर्ण रूपमा मुक्त हुन सकेन । बहुदलीय

^३ यो अनुच्छेदमा व्यक्त कुरा विभिन्न समयमा प्रकाशित ऋङ्गारको कार्यक्रम रूपरेखामा आधारित छ ।

प्रजातन्त्र देशमा विद्यमान भए पनि सरकारी स्वामित्वको रेडियो सत्ताको गुणगान गाउने र विपक्षीलाई होच्याउने माध्यम बनिरहेकै छ । अझ मुख्यगरी सूचनामूलक कार्यक्रमहरूमाथि सत्ता पक्षको अनावश्यक नियन्त्रण मात्र रहेन, २०४९ को सञ्चार नीति विपरीत समाचारमा विषयवस्तुको संवेदनशीलतालाई भन्दा पदलाई नै प्राथमिकता दिइयो । यसरी रेडियो नेपालका समाचार र समाचारमूलक कार्यक्रमहरू निष्पक्ष र सन्तुलित हुन नसक्दा यसप्रति जनविश्वास घट्दै गएको छ । अर्कोतर्फ गैरसरकारी (निजी, सामुदायिक दुवै) स्तरमा खुलेका एफएमहरूले विषयवस्तुको महत्त्व र सान्दर्भिकताका आधारमा समाचारहरू दिने गरेको देखिन्छ । फलतः ती माध्यमप्रति आकर्षण बढेको र तिनैका समाचार/सामग्रीमा धेरैले भर मान्न थालेको अवस्था छ ।

शिक्षामूलक कार्यक्रम

सुरुआतमा शिक्षामूलक कार्यक्रमको रूपमा *बाल, फौजी, पुलिस, नारी, किसान, छात्र, साहित्यिक*, आदि थोरै कार्यक्रमहरू मात्र प्रसारण हुने गरेका थिए । अर्कोतर्फ प्रसारण सामग्री तथा सञ्चालकको अभावले गर्दा कार्यक्रमले निरन्तरता पाउन सक्दैनथ्यो । २३ वैशाख २००८ देखि सुरु भएको *नारी कार्यक्रम* यस्तै कारणले गर्दा सात महिनामै बन्द भएको थियो (भङ्गार २००८घ) ।^४ *बाल, किसान, छात्र* आदि कार्यक्रमहरूले पनि निरन्तरता पाउन सकेनन् । तर *फौजी* र *पुलिस कार्यक्रम*ले भने त्यस्तो नियति भोग्नु परेन । यी कार्यक्रमहरू २०६० सालसम्म निरन्तर प्रसारण भइरहेका छन् । यद्यपि पहिलेको *फौजी* र *पुलिस कार्यक्रम*को नाम परिवर्तन भई क्रमशः *शाही नेपाली सैनिक* र *प्रहरी कार्यक्रम* भएका छन् । यी कार्यक्रम सुरुदेखि नै सैनिक र प्रहरी सङ्गठन आ-आफैले सञ्चालन गर्दै आएका हुन् । रेडियो नेपालले एउटा कार्यक्रम सञ्चालन गरिदिन आग्रह गरेपछि सेनाले वैशाख/जेठ २००८ सालतिरदेखि *फौजी कार्यक्रम* सञ्चालन गरेको कुरा मोहन थापा (२०५८, हेर्नुहोस् अध्याय १७) ले आफ्नो लेखमा उल्लेख गरेका छन् । र सोही समयमा *फौजी कार्यक्रम*कै नामबाट रक्षा दलले पनि कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो । त्यतिवेला *फौजी* कार्यक्रम राष्ट्रिय सेना (हालको शाही नेपाली सैनिक) र रक्षादलले छुट्टाछुट्टै रूपमा सञ्चालन गर्ने गरेको कुरा हरि श्रेष्ठ बताउँछन् । २००८ सालमा प्रकाशित *भङ्गार*का विभिन्न अङ्कहरू हेर्दा पनि *फौजी कार्यक्रम* (राष्ट्रिय सेना) र *फौजी कार्यक्रम* (रक्षादल) भनी उल्लेख गरिएको छ ।

^४ *नारी* कार्यक्रमबारे अध्याय १९ मा विस्तृत चर्चा गरिएको छ ।

२०२५ सालमा गठित रेडियो नेपाल कार्यक्रम सल्लाहकार समितिको प्रतिवेदनमा दिइएको सुभाब (गोरखापत्र २०२५) का आधारमा *आराधना* (धार्मिक कार्यक्रम), *परिवार नियोजन*, *सौजन्य* जस्ता नयाँ कार्यक्रम सुरु भएका थिए। त्यस्तै, *कृषि कार्यक्रम* हप्तामा चार पटक प्रसारण हुन थाल्यो। यो कार्यक्रम २५ मङ्सिर २०२३ देखि कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्रद्वारा सञ्चालन हुन थालेको थियो (शर्मा सन् २००३, दीक्षित सन् १९७९)।

२०२५ सालको सुभाब तथा २०२८ सालको सञ्चार योजना (श्री ५ को सरकार २०६०ग) ले शिक्षामूलक कार्यक्रमको विकास र विस्तारमा ठूलै भूमिका खेलेको छ। सो योजनापछाडि नै समाजका अनेक वर्ग— कृषक, मजदुर, भू.पू. सैनिक, युवक, शिक्षक आदिलाई लक्ष्य गरेर थुप्रै विषयमा कार्यक्रमहरू रेडियोबाट नियमित प्रसारण हुन थालेको पाइन्छ। उपेक्षित, उत्पीडित दलित, अपाङ्ग, मधेशी, जनजाति तथा भाषाभाषीलाई लक्षित गरेर भने कुनै कार्यक्रम आएन। बरु नेपाल भाषा, साहित्य र संस्कृति विषय समेटिएको नेपाल भाषाकै कार्यक्रम *जीवन दबु* २०२९ सालमा आएर बन्द हुन पुग्यो।^५ *युवक, मजदुर, बैकिङ, पर्यटन, हाम्रो वन, मातृशिशु कल्याण, साहित्यिक* (पछि *साहित्य संसार*), *भू.पू. सैनिक, शिक्षकहरूका लागि, खेलकूद, स्कूल प्रसारण, विज्ञान र प्रविधि, रेडियो शिक्षक तालिम* आदि कार्यक्रम यसै अवधिमा सुरु भएका थिए।^६

२०२८ सालपछि शिक्षामूलक कार्यक्रमहरूको विकास र विस्तार भए पनि कतिपय कार्यक्रममाथि शासकीय नियन्त्रण र हस्तक्षेप त्यत्तिकै मात्रामा हुने गर्दथ्यो। रेडियो कार्यक्रमहरू व्यवस्था जोगाउने तथा सत्ता टिकाउने स्वार्थका लागि प्रयोग भएका थिए। *साहित्य संसार* कार्यक्रमकै उदाहरण लिँदा यसमा श्रोताका लेख रचनाहरू प्रसारणमा सत्ताको भजन गाइएका सामग्रीहरूले प्रमुख स्थान पाउँथे। प्रेम र प्रकृति वर्णनका रचना र यस्तै रचनामा रमाउने साहित्यकारहरू नै *साहित्य संसार*को विषय बन्थे भने प्रतिभावान साहित्यकारहरू पूर्वाग्रहपीडित थिए (उप्रेती २०५७)। भूपि शेरचन, वीपी कोइराला, युद्धप्रसाद मिश्र आदि साहित्यकारहरूको नाम लिन समेत बन्देज गरिएको थियो (हेर्नुहोस् अध्याय १६)।

^५ हरि श्रेष्ठका अनुसार नेपाल भाषा साहित्य पाला, त्रिचन्द्र कलेजले यो कार्यक्रम भदौ २०१७ देखि सञ्चालन गरेको थियो। उक्त सङ्गठनका अध्यक्ष तथा कार्यक्रम सञ्चालक हितकरावर सिंह कंसाकारले नेपाल भाषा र संस्कृतिको पक्षमा आन्दोलन गर्नुपर्ने आशय रेडियोबाट प्रसार गरेका थिए। सोही कारण यो कार्यक्रम सञ्चालन गर्न उक्त सङ्गठनलाई दिइएन र ३ जेठ २०१९ देखि रेडियो नेपाल आफैले सञ्चालन गर्न थाल्यो। २०२९ सालमा बन्द गरिनुको कारणवारे भने थाहा हुन सकेन। यो कार्यक्रम १ असार २०५४ देखि पुनः सञ्चालन हुँदै आएको छ।

^६ २०२८ देखि २०४१ सालसम्म प्रकाशित *भङ्गार*को आधारमा।

शिक्षाको विस्तारमा रेडियो कार्यक्रम

२०२८ सालमा नेपालमा नयाँ शिक्षा नीति लागू गरियो र सो नीतिको प्रचार तथा विद्यालय शिक्षा प्रवर्द्धनका लागि रेडियोको उपयोग राम्रैसँग भयो । त्यसो त शिक्षा प्रवर्द्धनमा रेडियोको उपयोग गर्न थालिएको सुरुआती दिनदेखि नै हो । २००८ सालतिर नै रेडियोबाट *छात्र कार्यक्रम* प्रसारण हुन्थ्यो (भङ्गार २००८ख) । २०१४ सालमा कलेज अफ एजुकेशनअन्तर्गत प्रौढ शिक्षा शाखाले रेडियो नेपालबाट *प्रौढ शिक्षा कार्यक्रम* सञ्चालन गर्न थाल्यो (के.सी. २०२१ख) । *प्रौढ शिक्षा कार्यक्रम* दैनिक आधा घण्टा चौथो सभामा प्रसारण हुन्थ्यो (रेडियो दर्पण २०१४) । रेडियो नाटकका कलाकार मदनदास श्रेष्ठको लेखमा तत्कालीन समयमा रेडियो नाटक तथा रूपकहरूको माध्यमद्वारा प्रौढ शिक्षाको प्रचार प्रसार गरिएको उल्लेख छ (श्रेष्ठ २०५३/५४) । पछि सन् १९६१ को सुरु (२०१७ साल) देखि जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रले *प्रौढ शिक्षा कार्यक्रम*का साथै सामान्य *शैक्षिक कार्यक्रम* पनि सञ्चालन गर्न थालेको थियो (राजभण्डारी सन् १९७२) । २०२८ सालमा *प्रौढ शिक्षा कार्यक्रम* बन्द भए पनि *शैक्षिक कार्यक्रम* जारी नै राखिएको पाइन्छ । सञ्चार योजना (२०२८) लागू भएलगत्तै २ साउनदेखि *शिक्षकहरूका लागि* नामक नयाँ कार्यक्रम सुरु गरियो (राजभण्डारी सन् १९७२, भङ्गार २०२८क) । यो कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य सोही वर्षदेखि सुरु गरिएको नयाँ शिक्षा योजनाबारे शिक्षकहरूलाई शिक्षित तुल्याउनु थियो । जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रबाटै सञ्चालित यस कार्यक्रमले मुलुकका विभिन्न स्थानमा रहेका शिक्षकहरूमा नयाँ शिक्षा योजनाबारे रहेका अन्याूल र जिज्ञासाहरू समाधान गर्ने विश्वास लिइएको थियो ।

*शिक्षकहरूका लागि कार्यक्रम*पछि, जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रले विद्यालयको स्वीकृत पाठ्यक्रमअनुसार तयार पारेको *स्कूल प्रसारण कार्यक्रम* १० वैशाख २०३० देखि सुरु गर्‍यो (नेपाली २०३५) । अधिल्लो कार्यक्रमकै परिमार्जित रूप थियो यो कार्यक्रम, जुन विद्यालय समयमै तोकिएको विषय तथा कक्षाका विद्यार्थी र शिक्षकहरूसँगै बसेर सुन्ने हिसाबले तयार पारिएको थियो । यसबाट विद्यार्थी तथा शिक्षक दुवै वर्गलाई दक्षता अभिवृद्धि गर्न सघाउ पुग्ने विश्वास गरिएको थियो । युनिसेफ र ब्रिटिश काउन्सिलको प्राविधिक र आर्थिक सहयोगमा यो कार्यक्रम सुरु भएको थियो । २०४१ सालदेखि कार्यक्रम प्रसारणवापत रेडियो नेपालले शुल्क लिन थालेपछि, शुल्क तिर्न नसकी यो कार्यक्रम बन्द भएको थियो ।^९

^९ मार्टिन चौतारीद्वारा १ वैशाख २०६१ मा आयोजित 'सन्दर्भ एसएलसी परीक्षाको' विषयक छलफलमा शिक्षाविद् मनप्रसाद बाग्लेद्वारा व्यक्त भनाइ ।

विद्यालय शिक्षालाई प्रवर्द्धन गर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण रेडियो कार्यक्रम हो: रेडियो शिक्षक तालिम कार्यक्रम। नेपाल सरकार र यूएसएआइडी (USAID) को संयुक्त लगानीमा २०३५ सालमा रेडियो शिक्षा शिक्षक तालिम आयोजनाको स्थापना भएको थियो। उक्त आयोजनाको स्थापनापश्चात् ४ भदौ २०३७ देखि रेडियो शिक्षक तालिम कार्यक्रम सुरु भयो (बुटरवर्थ र अरू सन् १९८३)। खासगरी देशका विभिन्न भागमा अध्यापन गरिरहेका र तालिम नलिएका प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरूलाई रेडियोको माध्यमबाट दक्षता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले यो कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो। प्रत्येक वर्ष सञ्चालन हुँदै आएको यो कार्यक्रम १ साउन २०५० मा दूर शिक्षा केन्द्रको स्थापना भएदेखि यसैले सञ्चालन गर्दै आएको छ (अधिकारी २०५८)। विशेष गरी दुर्गम क्षेत्रमा कार्यरत शिक्षकहरूलाई तालिम प्रदान गर्न यो कार्यक्रम प्रभावकारी भएको बताइन्छ।^५

गैरसको प्रवेश र कार्यक्रममा विविधता

२०४६ सालपछाडि शिक्षा तथा विकासमूलक कार्यक्रम उत्पादनमा गैरसरकारी संस्थाहरूको ठूलो भूमिका रहेको छ। गैरसरकारी संस्थाले आफ्ना गतिविधि प्रसारण गर्न तथा आ-आफ्नो संस्थाको उद्देश्यअनुरूप विविध विषयमा जनचेतना बढाउन रेडियो कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन्। यसले रेडियो कार्यक्रममा थप विविधता थपिएको छ। रेडियो नेपाल स्वयंले दलित, अपाङ्ग, कर्मैया आदि समाजका उपेक्षित वर्गहरूलाई लक्षित गरिएका कार्यक्रम सञ्चालन नगरेको/ गर्न नसकेको अवस्थामा ती समुदायको हितमा काम गर्न खुलेका गैरसरकारी संस्थाहरूले रेडियो कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन्। अहिले (२०६०) सालमा रेडियो नेपालमा दलित सेवा संघको *दलित जनजागरण*, दलित गैरसरकारी संस्था महासंघको *चिन्तन चौतारी*, उपेक्षित उत्पीडित दलितको *जन चेतना*, नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्रको *अपाङ्ग आवाज* आदि कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका छन्। यसबाहेक जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो-पब्लिक) द्वारा सञ्चालित *असल शासन* तथा अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा सञ्चालित *मानवअधिकार शिक्षा*, रेडियो नेपाल र यूनिसेफद्वारा संयुक्त रूपमा सञ्चालित *साथीसँग मनका कुरा* गैरसरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित कार्यक्रम हुन् र यी लोकप्रिय पनि छन्।

^५ रेडियो शिक्षक तालिम कार्यक्रमबारे धेरै अध्ययन/ अनुसन्धान भएका पाइन्छन्। यसबारे थप जानकारीको लागि हेर्नुहोस् ओकुदिश (सन् १९८३), ओकुदिश र क्लासेक (सन् १९८६) तथा होल्म्स, कर्माचार्य र मायो (सन् १९९१, १९९३)।

यीमध्ये असल शासनले भ्रष्टाचारविरुद्ध जनमत सिर्जना गर्न प्रयास गरेको देखिन्छ। मानवअधिकार शिक्षा कार्यक्रमले ग्रामीण तथा सहरी भेकका जनतालाई मानवअधिकारबारे सचेत बनाउने प्रयास गरेको छ। साथीसँग मनका कुराले किशोर-किशोरीका यौनलगायत विविध जिज्ञासा तथा समस्याहरूलाई उजागर गरिदिने र तिनको समाधानका उपायहरू समेट्ने गर्दछ (हेर्नुहोस् अध्याय १८)। दलित जनजागरण, अपाङ्ग आवाज, असल शासन, मानवअधिकार शिक्षा, साथीसँग मनका कुरा आदि कार्यक्रमका रेडियो श्रोता-क्लबहरू पनि खुलेका छन् (अपाङ्ग आवाज २०५९, असल शासन २०५९, पौडेल २०५९, हाका-हाकी २०५७)। यस्ता क्लबका सदस्यहरूले कार्यक्रम सुनेर ती कार्यक्रमको सन्देशलाई समाजमा फैलाउने तथा कार्यक्रमलाई 'फिडब्याक' दिने गर्दछन्। रेडियो नेपालबाट १ असार २०५४ देखि सञ्चालित खोज खबर कार्यक्रम पनि श्रोतामाझ निकै लोकप्रिय भएको थियो। ग्रामीण समुदायलाई लक्ष्य गरी प्रसारण गरिएको यो कार्यक्रमले निमुखा नागरिकहरूको आवाजलाई राम्रैसँग समेटेका कारण लोकप्रिय भएको थियो। तर अनावश्यक राजनीतिक हस्तक्षेपका कारण सुरु भएको सात महिनामै बन्द हुन पुग्यो (हेर्नुहोस् अध्याय १०)। यो कार्यक्रम बन्द भएको एक वर्षपछि अधिकांश यसैका सञ्चालकहरू सम्मिलित कम्युनिकेशन कर्नरद्वारा खोज खबरकै प्रकृतिको हाकाहाकी कार्यक्रम सुरु भएको थियो (हेर्नुहोस् अध्याय ११)। तर हाकाहाकी पनि आर्थिक अभावका कारण सञ्चालन हुन नसकेर साउन २०५९ देखि बन्द छ। यहाँ उल्लेखित कार्यक्रमहरू त केही उदाहरण मात्र हुन्। यसबाहेक गैरसरकारी संघसंस्थाहरूद्वारा सञ्चालित अन्य थुप्रै कार्यक्रमहरू रेडियो नेपालमा बजेका र बज्दै गरेका छन्।

२००८ सालतिर प्रसारित बाल, नारी, छात्र, किसान लगायत अधिकांश शिक्षामूलक कार्यक्रमहरू साप्ताहिक भए पनि बजेको दिनमा उही कार्यक्रम विहान र बेलुका दुवै सभामा आउँथ्यो। प्रत्येक पटक आधाघण्टा प्रसारण हुने हुँदा एउटै कार्यक्रमले दैनिक साढे चार घण्टाको प्रसारणमा ठूलै हिस्सा ओगट्थ्यो। यसकारण सुरुआतमा कार्यक्रमको सङ्ख्या निकै कम भए पनि समयको हिसाबले शिक्षामूलक कार्यक्रमको प्रतिशत २०६० सालमा भन्दा बढी देखिन गएको हो। २०२८ सालपछि रेडियो नेपालको प्रसारण समयसँगै शिक्षामूलक कार्यक्रमको सङ्ख्यामा पनि वृद्धि गरिएको थियो। त्यसैले त्यसपछि यस्ता कार्यक्रमको अनुपात बढ्न पुग्यो। २०४६ सालपछाडि कार्यक्रमको सङ्ख्या बढे पनि समय वृद्धिको अनुपातमा त्यो कम नै रह्यो। अर्कोतिर रेडियो नेपालले २०४१ सालपछाडि प्रसारण शुल्क लिने परिपाटी बसाएपछि आफूले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमको समय कटौती गरी बाहिरी संस्थाहरूलाई कार्यक्रम सञ्चालन र प्रायोजन गर्न

दियो । त्यसमा पनि मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमले नै प्रधानता पायो । फलस्वरूप शिक्षामूलक कार्यक्रमको अनुपात घट्दै गएको छ ।

मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम

मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमअन्तर्गत रेडियो नेपालले सुरुदेखि नै साङ्गीतिक कार्यक्रमका अतिरिक्त प्रहसन, रूपक, नाटक, गीती कथाहरू प्रसारण गर्ने गर्दथ्यो । यीमध्ये गीत सङ्गीत र रेडियो नाटकले रेडियो नेपालको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्दै आएको पाइन्छ । मूल रूपमा यस खण्डमा यिनै दुईवारे चर्चा गरिन्छ ।

गीत सङ्गीत

रेडियोलाई गीत सङ्गीत सुनेर मनोरञ्जन प्राप्त गर्ने साधनका रूपमा मात्र हेर्ने मानिसहरू अझै कम छैनन् । नेपालका विभिन्न ठाउँहरूमा सुरु सुरुमा गीत सङ्गीत सुन्नका लागि नै मानिसहरू घरमा रेडियो राख्ने गर्दथे । त्यसबाहेक अन्य कार्यक्रमसँग उनीहरूको खास चासो नहुने गरेको कुरा वसन्त थापा (२०६१) र खगेन्द्र सङ्ग्रौला (प्रकाशोन्मुख) को संस्मरणबाट बुझ्न सकिन्छ । रेडियो नेपालको स्थापनाकालमा नेपाली गीत सङ्गीतको विकास त्यति भइनसकेका कारण प्रायः हिन्दी गीत र गजलले नै मानिसहरूको साङ्गीतिक तिर्खा मेट्ने गर्दथ्यो । यसको स्थापना भएपछि सुरु सुरुमा भजन, ठूमरी, अर्केष्ट्रा, वाद्यवादन, अनुरोध गीत सङ्गीत, हिन्दी/नेपाली गीत तथा गजलका ग्रामोफोन रेकर्डहरू, आधुनिक गीत सङ्गीत, शास्त्रीय गीत सङ्गीत, आदि प्रसारण हुन्थे । ग्रामोफोन रेकर्डहरूमा हिन्दी गीत र गजलबाहेक नेपालका त्यसवेलाका गायक गायिका तथा सङ्गीतकारहरू मित्रसेन थापामगर, मेलवादेवी गुरुङ, रत्नदास प्रकाश, उस्ताद सेतुराम श्रेष्ठ, उस्ताद साईला श्रेष्ठ आदिका गीत सङ्गीत थिए । त्यस्ता गीत सङ्गीतको रेकर्डिङ भारतमा गरिएका हुन्थे ।

साङ्गीतिक कार्यक्रमहरू प्रसारण गर्नु त्यसवेला अहिलेजस्तो सजिलो थिएन । ग्रामोफोन रेकर्डको सङ्ख्या थोरै थिए । गायक कलाकारहरू स्वयं स्टुडियोमै उपस्थित भएर आफ्नो कला 'लाइभ' प्रस्तुत गर्नु पर्दथ्यो । यो अवस्थाको कहिले अन्त भयो भन्नेवारे भने एकमत छैन ।^९ २०१८ सालमा रत्न रेकर्डिङ संस्थान

^९ बुलु मुकारुड (हेर्नुहोस् अध्याय १३) तथा भोग्यप्रसाद शाह (२०५४) ले २०१२ सालदेखि रेडियो नेपालमा गीत रेकर्डिङको व्यवस्था भयो भनेका छन् तर के कस्तो रेकर्डिङ उपकरण थियो वा कसरी रेकर्ड हुन्थ्यो आदिबारे भने स्पष्ट पारिएको छैन । अर्कोतर्फ, प्रकाश सायमी (२०५८) तथा हिरण्य भोजपुरे (२०५८) को लेखमा रत्न रेकर्डिङ ट्रस्ट स्थापना हुनुअगाडि नेपालमा गीत रेकर्डिङको व्यवस्था थिएन भन्ने उल्लेख छ ।

(तत्कालीन रत्न रेकर्डिङ ट्रष्ट) को स्थापना भएपछि नेपाली गीत सङ्गीतको सङ्कलन, रेकर्ड र वितरण कार्यमा केही सहयोग पुग्न गयो (नवीन २०४०) । २०२५ सालमा रेडियो नेपालमा अत्याधुनिक उपकरणयुक्त रेकर्डिङ स्टुडियो बनेपछि भने गीत सङ्गीत मात्र नभई अन्य कार्यक्रमसमेत रेकर्ड गर्न सहज भयो ।

तत्कालीन राजा महेन्द्रको गीत सङ्गीतप्रतिको रुचिले नेपाली गीत सङ्गीतको विकासमा ठूलै भूमिका खेलेको छ भन्न सकिन्छ । राजा महेन्द्र गायक कलाकारहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा गीत सङ्गीत सुन्न रेडियो नेपालको स्टुडियोमा पुग्ने गरेको कुरा विभिन्न व्यक्तिहरूले आफ्नो लेख तथा अन्तर्वार्तामा उल्लेख गरेका छन् (उही गोविन्दबहादुर २०५०, श्रेष्ठ २०५६ख) । रत्न रेकर्डिङ ट्रष्टको स्थापना पनि त्यही रुचिकै परिणाम थियो । खासगरी २०१७/१८ सालपछाडि नै नेपाली गीत सङ्गीतले गति लिन थालेको देखिन्छ । यसपछि नै रेडियो नेपालका कलाकारहरू धर्मराज थापा, उस्ताद भैरवबहादुर थापा, हरिवहादुर रञ्जितकार, आदिलाई देशको विभिन्न ठाउँमा लोकगीत/धुनहरू सङ्कलनको लागि पठाउन थालियो (सिजापति २०४०/४१) । लोकगीत सङ्कलनको क्रममा गरिएको विभिन्न स्थानको भ्रमण तथा सङ्कलित लोक गीत सङ्गीतबारे धर्मराज थापाद्वारा लिखित *हाम्रो लोकगीत* पुस्तक रेडियो नेपालले २०२० सालमा प्रकाशन गरेको थियो । त्यसैगरी २०२२ सालमा गण्डकी र लुम्बिनी अञ्चलका करिब ४६ जना गन्धर्वहरूलाई काठमाडौँमा ल्याई उनीहरूका गीत तथा धुन सङ्कलन गरी रेडियोबाट प्रसार गर्ने जस्ता कार्यको थालनी गरियो । प्रवासी नेपालीहरूमा पनि नेपाली सङ्गीतको रुचि बढाई उनीहरूलाई प्रोत्साहन गर्न दार्जिलिङ तथा खर्साङमा रेकर्डिङ युनिट पठाएर करिब ८०/९० जनाको गीत सङ्कलन गरी ल्याइएको थियो (सिंह २०२३) । यसरी गीत सङ्गीतको प्रवर्द्धनका लागि बीसको दशक निकै महत्त्वपूर्ण रह्यो । गीत सङ्गीतको सङ्ख्या बढेपछि साङ्गीतिक कार्यक्रम पनि त्यही अनुपातमा बढाइयो, जसले गर्दा २०२८ सम्म आइपुग्दा मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमले ६१ प्रतिशतसम्म समय ओगट्न पुग्यो ।

२०२८ सालपछि शिक्षामूलक कार्यक्रमलाई बढी प्राथमिकता दिइएका कारण पहिलेको तुलनामा मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमको अनुपात घट्न गयो । २०३० सालपछाडि *फूलबारी*, *भरना* र *झङ्कार*, *फोनइन* जस्ता साङ्गीतिक कार्यक्रम सुरु भएका थिए । *फूलबारी कार्यक्रम*मा देशका विभिन्न भागमा छरिएर रहेका भाषाभाषीका लोकगीतहरू प्रसारण गर्ने गरिएका कारण यसले छुट्टै महत्त्व बोकेको थियो ।

चालीसको दशकपछि रेडियो नेपालमा मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमको प्रसारण निकै विस्तार भएको देखिन्छ। खासगरी मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम प्रसारण हुने विज्ञापन सेवाको समयलाई २०४१ सालमा आर्थिक उपार्जनका हिसाबले भारी मात्रामा विस्तार गरिएको थियो। त्यसबेलादेखि नै यसखाले कार्यक्रम विस्तारको पूर्वाधार तयार भएको थियो। असार २०४१ मा ४९ प्रतिशत समय ओगटेको मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमले २०६० मा कुल प्रसारण अवधिको ५८ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ। २०४१ सालदेखि सरकारले रेडियो नेपाललाई विकास समितिअन्तर्गत राखेर (श्री ५ को सरकार २०६०) आफै 'कमाऊ र खाऊ' भनी छुट्ट्याइदिएपछि रेडियो कमाउने कार्य पनि गर्न थाल्यो (हेर्नुहोस् अध्याय ५)। निजी क्षेत्रका उद्योगी/व्यवसायीहरूद्वारा कार्यक्रमहरू प्रायोजन गर्न सकिने प्रावधान सुरु भयो। र, रेडियो नेपालले आफूलाई आर्थिक रूपमा समृद्ध तुल्याउन मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमको प्रसारणमा नै विशेष जोड दिन थाल्यो। राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ ले एक कदमअगाडि बढेर निजी क्षेत्रलाई शिक्षा तथा मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न खुला गरिदिएपछि त प्रायोजनमा सीमित रहेका निजी क्षेत्रले कार्यक्रम सञ्चालनमा समेत हात हाल्न थाले। तर उनीहरूको चासो पनि मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमको उत्पादनमा नै देखिन्छ। निजी क्षेत्रका विज्ञापन एजेन्सीहरू जस्तै: वेलकम, क्लासिक एड, इको एड, थम्सन नेपाल, आदिले कार्यक्रम उत्पादन गरी आफैले प्रायोजक खोजेर कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरेका छन्।

रेडियो नेपाल स्थापना भएयता नेपाली साङ्गीतिक क्षेत्रले निकै ठूलो फड्को मारिसकेको छ। प्रारम्भमा रेडियो नेपालसँग दुई-चारओटा उपहारस्वरूप प्राप्त भएका ग्रामोफोन रेकर्ड र प्रत्यक्ष रूपमा गीत सङ्गीत प्रस्तुत गर्ने केही कलाकारहरू थिए (हेर्नुहोस् अध्याय १३)। माघ २०६० सम्म आइपुग्दा रेडियो नेपालको टेप लाइब्रेरीमा सबै गरेर ६० हजारभन्दा बढी गीत तथा सङ्गीतहरू सङ्गृहीत रहेको कुरा उक्त लाइब्रेरीमा कार्यरत कर्मचारी विविता खनाल बताउँछिन्। ठूलो सङ्ख्यामा गीत सङ्गीतहरू भएर पनि धेरै गीतहरू त्यतिकै थन्किएका छन्। श्रोताहरूले सुन्न पाउँदैनन्। रेडियो नेपालका कर्मचारिले पूर्वाग्रही भएर कतिपय गायक कलाकारहरूको गीतहरू नबजाइदिने, गीतका काट्टेजहरू जानाजान नष्ट गरिदिने, लापवाही गरेर हराइदिने तथा भनसुनका भरमा गीतहरू बजाउने जस्ता आरोपहरू प्रशस्तै मात्रामा पत्रपत्रिकामा पढ्न पाइन्छ (जोशी २०५५, मरहट्टा २०५६, सायमी २०५६)। यो केवल आरोप मात्र हो वा यथार्थ हो भन्न गाह्रो छ।

तर अम्बर गुरुङ्ग, रुवी जोशी, प्रकाश सायमी, योगेश वैद्य, प्रेमध्वज प्रधान लगायत थुप्रैले त्यस्तो पीडा अनुभूत गरेका छन् ।

यसका अलावा जनपक्षीय गीत सङ्गीत प्रसारण नगरी अश्लील, छाडा तथा विसङ्गति भित्र्याउने खालका गीतहरू प्रसारण गर्ने गरेको आरोप पनि रेडियो नेपाललाई लागेको छ (लुईटेल २०५२ख र २०५४, वस्ती २०५४) । तर त्यस्ता आरोप, गुनासाहरूलाई रेडियो नेपालले मनन् गरेको जस्तो देखिँदैन किनकि रेडियो नेपालबाट सधैंभरि उस्तै र सीमित गीतहरू मात्र पटक पटक प्रसारण भएको पाइन्छ । साथै जनपक्षीय गीत सङ्गीतमा नै आफ्नो जीवन समर्पण गर्ने रामेश, रायन, जीवन शर्मा, जेवी टुहुरे, आदिका गीत सङ्गीतले रेडियो नेपालमा स्थान पाउन सकेका छैनन् । यस्ता गीतहरूको प्रसारणमा पनि प्रत्यक्ष रूपमा शासकीय नियन्त्रण रहने गरेको छ । वामपन्थी विचारधाराको व्यक्ति वा दलले सञ्चार मन्त्रालय सम्हालेका बखत ती गीतहरू प्रसारण हुने तथा उनीहरू सत्ताबाट बाहिरिनेबित्तिकै त्यस्ता गीत नबज्ने गरेको पाइन्छ । २०५१ सालमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) को अल्पमतको सरकार तथा २०५३ सालमा गठित एमाले-राप्रपा-सद्भावनाको संयुक्त सरकारका पालामा क्रमशः जागरण गीत तथा मेची-काली कार्यक्रमको नाममा प्रगतिशील गीत सङ्गीत बज्ने गर्दथे ।

रेडियो नाटक

मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमको अर्को पाटो रेडियो नाटक तथा गीतीकथा र प्रहसनहरू हुन् । गीती कहानीको नामबाट २००८ सालदेखि नै गीतीकथाले रेडियो नेपालमा स्थान पाएको थियो । यो कार्यक्रम बन्द हुने र पुनः प्रसारण सुरु हुने प्रक्रिया चालु छ । पछिल्लो पटक (२०६० मा पनि निरन्तर) नवराज लम्सालको सञ्चालनमा सुर सङ्गम नामबाट प्रसारित छ । रसरङ्ग, दिन प्रतिदिन जस्ता प्रहसनहरू पनि रेडियो नेपालबाट प्रसारण भएर लोकप्रियता हासिल गरिरहेकै पाइन्छ । रसरङ्ग तीसको दशकको अन्ततिर नेपालका चर्चित हास्यकलाकारहरू मदनकृष्ण श्रेष्ठ, हरिवंश आचार्य, सन्तोष पन्त आदिद्वारा सुरुमा रङ्गमञ्चमा प्रस्तुत गरेर त्यसैको रेकर्ड रेडियोमा बजाउने गरिन्थ्यो । यो पनि त्यस बखतको लोकप्रिय कार्यक्रम थियो जुन लामो समय रहन सकेन । तैपनि श्रोताहरूको मनमा यसले गहिरो छाप छोडेको कुरा राष्ट्रिय श्रोता सर्वेक्षणले देखाउँछ । 'पहिले प्रसारित कुन कुन कार्यक्रम पुनः सुरु गर्नुपर्ला ?' भन्ने प्रश्नमा श्रोताहरूले रसरङ्ग, भरना र झङ्गार, चौतारी कार्यक्रमको नाम लिएका थिए (मड र घिमिरे सन्

२००८ सालबाट रेडियो नेपालमा नाटक प्रसारण हुन थालेको देखिन्छ।^{१०} तर यो नियमित थिएन। २०१४ सालपछि भने रेडियो नाटकको स्तर र प्रभावकारितामा क्रमशः प्रगति भएको, तथा २०२५ सालदेखि मात्र रेडियो नाटक नियमित प्रसारण हुँदै आएको मदनदास श्रेष्ठ (२०५३/५४) को कथन छ। तर रेडियो नेपालका कार्यक्रमको इतिहास पल्टाउँदा २०२९ सालदेखि मात्र रेडियो नाटककै नामबाट यो छुट्टै कार्यक्रमको रूपमा निश्चित बार र समयमा प्रसारण हुन थालेको देखिन्छ। जसअनुसार हरेक शनिवार दिउँसो आधा घण्टा प्रसारण हुँदै आएको रेडियो नाटकले २०६० सालसम्म आइपुग्दा पनि निरन्तरता पाएको छ।

प्रारम्भिक दिनहरूमा रेडियोमा नाटक प्रसारण गर्नु चुनौतीपूर्ण कार्य थियो। एकातिर लेखक, कलाकारहरूको अभाव थियो भने अर्कोतिर रेकर्डिङको व्यवस्था नहुनुले विभिन्न प्राविधिक कठिनाइ भेल्लु पर्दथ्यो। अझ महिला कलाकार भेट्टाउन ज्यादै मुश्किल थियो। नाटकमा कुनै पात्रकी प्रेमिका वा श्रीमतीको भूमिकामा देखिनु मात्र पनि सामाजिक कलङ्कको रूपमा लिइन्थ्यो। यति हुँदाहुँदै पनि त्यतिबेला शान्ता श्रेष्ठ, कोइलीदेवी, रश्मि राज्यलक्ष्मी, किशोरीदेवी आदिले महिला कलाकारको आवश्यकतालाई केही मात्रामा भए पनि पूरा गरेका थिए। रेडियो नाटकका संस्थापकको रूपमा तारिणीप्रसाद कोइराला, बालकृष्ण सम, मदनदास श्रेष्ठ, हरिप्रसाद रिमाल, जनार्दन सम, कोइलीदेवी आदिलाई लिने गरिन्छ। सुरुका दिनमा यिनै व्यक्तिहरूले लेखन तथा अभिनय क्षेत्रमा मुख्य योगदान दिएका थिए। पछि यसप्रति धेरैको आकर्षण बढ्दै गयो। फलस्वरूप कृष्ण मल्ल, भीमबहादुर थापा, यादव खरेल, जीतेन्द्र महत 'अभिलाषी', कुवेर गतौला, सुशीला रायमाझी, हरिवंश आचार्य, भुवन के.सी., शिव श्रेष्ठ आदि थुप्रै

^{१०} रेडियो नेपालबाट पहिले प्रसारित नाटक कुन हो भन्नेबारे विवाद देखिन्छ। २३ वैशाख २००८ मा प्रसारित 'आमाको आशा' नाटकलाई केहीले पहिलो नाटक भनेका छन् (उप्रेती २०५७, च्युन २०५३) भने सोही साल (महिना र गते तोकिएको छैन) प्रसारित 'धर्मिरा' नाटक नै पहिलो रेडियो नाटक हो भन्ने तर्क पनि केहीले गरेका छन् (वस्नेत २०५३, हेनुहोस् अध्याय १२)। पहिलो नाटक जुन भए पनि २००८ सालबाट नै रेडियो नाटकको सुरुआत भएकोमा मतैक्य पाइन्छ। तर झङ्गार वीणा १ कम्पन ४, १६-२९ कात्तिक २००८ मा 'आमाको आशा' नाटक नै प्रकाशन गरिएको छ (हेनुहोस् तस्वीर ६.२)। उक्त नाटकका लेखक जनार्दन सम रहेको त्यहाँबाट थाहा हुन्छ। सो नाटकको भूमिकाबारे त्यहाँ लेखिएको छ- "यो नाटक नेपाल-रेडियो काठमाण्डूबाट नारी प्रोग्राम सुरु भएको दिनमा नै सर्वप्रथम प्रसारित भएको थियो। त्यसैदिनको सिलसिलाअनुसार यो नाटक यहाँ छापिएको छ। २००८ साल वैशाख २३ गते आइतवार विहान नौ बजे, नेपाल-रेडियो काठमाण्डू।" यसबाट 'आमाको आशा' नाटक प्रसारण भएको प्रमाण मिले पनि 'धर्मिरा' नाटक प्रसारित मिति स्पष्ट नहुँदा कुन पहिलो भन्ने विवादको किनारा लाउन हामी अबै असमर्थ छौं।

व्यक्तिहरू यसमा सामेल हुन आइपुगे । तीमध्ये केही रेडियो नाटकमा निरन्तर लागि रहेका छन् भने धेरैले छाडेर अन्य विधा/माध्यममा आफूलाई सक्रिय राखेका छन् । धेरैले छाडेकाले रेडियो नाटकले अनुभवी लेखक, कलाकारको सधैं अभाव बेहोरेको छ (हेर्नुहोस् अध्याय १२) । तर यसो हुनुमा रेडियो नेपालद्वारा उचित पारिश्रमिक र प्रोत्साहन प्रदान गर्न नसक्नु तथा बेला बेलामा भइरहने शासकीय हस्तक्षेप, आदि कारण पनि जिम्मेवार छन् ।

कार्यक्रम उत्पादनमा बाहिरी पक्ष

रेडियो नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रमहरू सबै रेडियो नेपाल आफैले सञ्चालन गर्दैन । यो कुरा माथि नै स्पष्ट भइसकेको छ । २००८ सालदेखि नै कार्यक्रम उत्पादनमा बाहिरी पक्षको संलग्नता रहँदै आएको देखिन्छ । यहाँ बाहिरी पक्ष भन्नाले रेडियो नेपाल बाहेकका सरकारी, निजी र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाहरू भन्ने बुझिन्छ । २००८ सालतिर प्रसारितमध्ये *फौजी कार्यक्रम* रेडियो नेपाल बाहिरबाट सञ्चालित थियो । त्यसपछि कार्यक्रमको सङ्ख्यासँगै बाहिरी पक्षको संलग्नता पनि बढ्दै गयो । २०१७ सालतिर प्रसारितमध्ये *फौजी* तथा *पुलिस कार्यक्रम*का अतिरिक्त *ग्रामीण*, *ग्राम पञ्चायत*, *घरेलु* आदि कार्यक्रमहरू सम्बन्धित सरकारी विभागद्वारा सञ्चालन हुन्थे (सिंह २०१७) । २०२८ सालपछि त बाहिरी पक्षको संलग्नता भन्ने बढ्न पुग्यो । २०४१ सालसम्म आइपुग्दा *खेलकुद*, *जनस्वास्थ्य*, *साभा*, *पर्यटन*, *हाम्रो वन*, *प्रशासन*, *देशको माटो*, *मातृशिशु कल्याण*, *परिवार नियोजन*, *बैंकिङ*, *स्कूल प्रसारण*, *शैक्षिक* तथा *कृषि* जस्ता कार्यक्रमहरू बाहिरी पक्षद्वारा सञ्चालित थिए । त्यतिबेला रेडियो नेपाल आफैले भने *स्वास्थ्य र सफाइ*, *विज्ञान र प्रविधि*, *हाम्रो संस्कृति*, *सौजन्य*, *हाजिरी जवाफ*, *युवक*, *इन्द्रेणी*, *पत्रोत्तर*, *विदेशमा बस्ने नेपालीहरूका लागि*, *महिला*, *बाल*, *धार्मिक*, *ग्रामीण*, *रसरङ्ग*, *रोदी*, *साहित्य संसार* आदि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दथ्यो (श्री ५ को सरकार २०४१) ।

खासगरी ५० को दशकपछाडिका कार्यक्रमहरूलाई हेर्ने हो भने सूचनामूलक र मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम सञ्चालनमा रेडियो नेपाल आफै बढी मात्रामा संलग्न रहे पनि शिक्षामूलक कार्यक्रमहरू भने केहीलाई छाडेर प्रायः सबै नै बाहिरी संघसंस्थाहरूद्वारा सञ्चालित छन् । अझ *घटना* र *विचार* तथा *परिवेश* जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्न करारमा व्यक्ति नियुक्त गरिन्छ । यी कार्यक्रममा रेडियो नेपालको आर्थिक लगानी भए पनि उसैले सञ्चालन गरेको भन्न सकिन्न । त्यसैले रेडियो नेपाललाई सबै कार्यक्रमको सञ्चालन बाहिरबाट गराएर आफू जिम्मेवारीबाट

पन्छिन खोजेको तथा व्यापारीकरण बढ्दै गएको जस्ता आरोप लाग्ने गरेको छ (गुरागाईं २०५६, नाम उल्लेख नभएको २०५४)। हुन पनि धार्मिक, महिला, बाल, साहित्य संसार, स्वास्थ्य र सफाइ जस्ता थोरै कार्यक्रमबाहेक सम्पूर्ण शिक्षामूलक कार्यक्रमहरू बाहिरी संघसंस्थाद्वारा नै सञ्चालित छन्।

कार्यक्रमको विषयवस्तु र प्रस्तुतिलाई हेर्ने हो भने रेडियो नेपाल आफैले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमभन्दा बाहिरबाट सञ्चालित कार्यक्रमहरू नै बढी स्तरीय तथा प्रभावकारी छन्। अझ त्यसमा पनि गैरसरकारी संघसंस्थाहरूद्वारा सञ्चालित केही कार्यक्रमहरू जस्तै हाकाहाकी, मानवअधिकार शिक्षा, दलित जनजागरण, असल शासन, अपाङ्ग आवाज, साथीसँग मनका कुरा आदि कार्यक्रमहरूले जनमानसमा राम्रै छाप छाडेका देखिन्छन्। औपचारिकतामा मात्र सीमित नरही जनमानसका बोली र भाखाहरूले स्थान पाएका तथा उनीहरूका समस्या र दुख पीडाहरू समेटिएका कारण ती कार्यक्रमहरू मन पराइएका हुन्। दैनिक रूपमा श्रोताहरूबाट प्रेषित अनेक चिट्ठीपत्र तथा देशका विभिन्न स्थानमा खुलेका रेडियो श्रोता-क्लबहरूले ती कार्यक्रमको प्रभावकारिता उजागर गर्दछन्। तर रेडियो नेपाललाई बुझाउनुपर्ने चर्को प्रसारण शुल्क तथा सम्बन्धित संस्थाका अन्य बाध्यताहरूले गर्दा गैरसरकारी संस्थाद्वारा सञ्चालित कार्यक्रम लामो समयसम्म भने टिकेको पाइन्छ।

सरकारी संघसंस्थाहरूबाट सञ्चालितमध्ये कृषि, जनस्वास्थ्य, परिवार नियोजन तथा रेडियो शिक्षक तालिम जस्ता कार्यक्रमहरू पनि निकै प्रभावकारी रहेको कुरा विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् (न्यू एरा सन् १९७४, १९९३; रीडा सन् १९८९; मड र घिमिरे सन् १९९७; शरण र भेलेण्ट सन् २००२; बउले, स्टोरी र सुड सन् २००२)। नेपाली जनमानसमा कृषि प्रणाली, स्वास्थ्य तथा परिवार नियोजनसम्बन्धी जनचेतना जगाउने कार्यमा यी कार्यक्रमहरूको ठूलो भूमिका छ। यीबाहेकका प्रायः कार्यक्रम औपचारिकतामा मात्रै सीमित देखिन्छन्।

रेडियो नेपाल आफैले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमहरू स्तरीय तथा प्रभावकारी नदेखिएको अवस्थामा ती कार्यक्रमलाई सुधार र परिमार्जन गर्नेतर्फ पहल गर्नुको सट्टा समय कटौती गर्ने या बन्दै गरिदिने परम्परा छ रेडियो नेपालमा। पहिले हप्तामा सातै दिन प्रसारण हुने साहित्य संसार, महिला तथा बाल कार्यक्रम आदिको समय व्यापक कटौती भएको छ। २०६० सालसम्म आइपुग्दा महिला र साहित्य संसार कार्यक्रम हप्तामा केवल एक दिन तथा बाल कार्यक्रम हप्तामा तीन दिन प्रसारण भइरहेको छ। त्यस्तै कतिपय कार्यक्रम बन्द गरिएका छन्। यसका पछाडि एकातिर कार्यक्रम उत्पादनमा लाग्ने खर्च कटौती गर्ने र त्यो समय बेचेर आय आर्जन वृद्धि गर्ने रेडियो नेपालको उद्देश्य हुन सक्छ। आय आर्जनकै लागि प्रसारण

शुल्क बुझाएर कार्यक्रम सञ्चालन गर्न चाहने संस्थालाई समय उपलब्ध गराउनेतिर जोड दिइएको छ । रेडियो नेपाल कार्यक्रम महाशाखाका उपनिर्देशक सूर्यकुमारी पन्त तथा विज्ञापन शाखाका प्रमुख भैरवबहादुर अधिकारी तोकिएको प्रसारण शुल्क तिर्ने गरी बाहिरका संस्थाहरूले समय मागेमा समाचारबाहेक रेडियो नेपाल आफैले सञ्चालन गरेको जुनसुकै कार्यक्रम भिन्न सकिने बताउँछन् । “सरकारले रेडियो नेपाललाई आफै कमाएर खा भनेको छ के गर्ने ?” भैरवबहादुर अधिकारी भन्छन् ।

रेडियो नेपालमा २०६० सालमा करिब आठ सयको हाराहारीमा कर्मचारी छन् । मौजुदा जनशक्तिको आधा सङ्ख्या कटौती गर्ने हो भने पनि त्यो पर्याप्त हुने रेडियो नेपालका नायब कार्यकारी निर्देशक राजेन्द्र शर्मा बताउँछन् । साथै आवश्यक ज्ञान, सीप तथा तालिमको प्रबन्ध हुन नसक्दा रेडियो नेपाल भित्रैबाट स्तरीय कार्यक्रमहरू उत्पादन हुन नसकेको उनको स्वीकारोक्ति छ ।^{११} तर यति हुँदाहुँदै पनि अनावश्यक जनशक्ति कटौती गरेर खर्च घटाउनेतिर भने पहल भएको देखिन्छ ।

यद्यपि यसमा रेडियो नेपाललाई मात्र दोष दिने ठाउँ पनि छैन । त्यहाँभित्र पनि बाध्यताहरू नभएका होइनन् । रेडियो नेपाललाई सत्तामा पुग्ने जोकोहीले पनि नातागोता र कार्यकर्ता भर्ती केन्द्र बनाएका छन् । अप्रशिक्षित र अनुभवहीन जागिरेहरूको भीड बढ्दा त्यसले अनावश्यक खर्च बढाउने मात्र नभई कामभन्दा बढी राजनीतिले प्रश्रय पाएको छ ।

उता गैरसरकारी क्षेत्रका व्यक्तिहरूको पनि छुट्टै गुनासो छ । रेडियो आफैले शिक्षामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरेर जनताप्रतिको कर्तव्य निभाउनु त कता हो कता त्यो काम आफूले गरिदिँदा पनि उल्टै चर्को शुल्क बुझाउनु पर्ने बाध्यताबाट उनीहरू पीडित छन् । रेडियो नेपालले प्रसारण शुल्कबापत राष्ट्रिय प्रसारणका लागि बाहिरी संघसंस्थासँग प्रतिमिनेट पाँच सयदेखि छ सय रुपियाँसम्म लिने गरेको छ ।^{१२} यो दर कार्यक्रमले समेट्ने विषयअनुसार फरक-फरक हुने गर्दछ । यस हिसाबले १५ मिनेट समयको एउटा कार्यक्रमका लागि कुनै संघसंस्थाले प्रसारण शुल्कबापत मात्र सात हजार पाँच सयदेखि नौ हजारसम्म बुझाउनु पर्छ । तर प्रतिमिनेटको लागत पाँच सयभन्दा बढी पर्नजाने भए पनि शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सेवा, कृषि विषयका कार्यक्रमहरू सस्तो दरमै प्रसारण गर्ने

^{११} मार्टिन चौतारीमा १ जेठ २०६० मा भएको 'रेडियो नेपालको कार्यक्रम उत्पादन' विषयक छलफलमा व्यक्त विचार ।

^{१२} रेडियो नेपालले भदौ २०६० देखि लागू हुने गरी निर्धारण गरेको रेट कार्डअनुसार ।

गरेको हुँदा रेडियो नेपालले नाफा मात्र हेरेको भन्न नमिल्ने विज्ञापन शाखाका प्रमुख अधिकारीको धारणा छ। आर्थिक रूपमा मजबुत संघसंस्थाहरूलाई त फरक नपर्ला, आर्थिक स्रोत केही नभएको तर रेडियोको उपयोग गरेर सामाजिक चेतना जगाउन चाहनेले कार्यक्रम उत्पादन र प्रसारण गर्दा लाग्ने खर्च जुटाउन दाताको ढोका चाहार्नेभन्दा अर्को उपाय छैन। तसर्थ यस्ता कुरामाथि पनि रेडियो नेपालले ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ।

निष्कर्ष

जे होस्, केही कमी कमजोरीका बावजुद रेडियो नेपालले नेपाली जनमानसमा सूचना, शिक्षा र मनोरञ्जन प्रदान गर्न सशक्त भूमिका खेलेको कुरामा दुईमत छैन। टेलिभिजन र पत्रपत्रिकामाथिको पहुँच सहज नहुँदा रेडियो नेपाल नै नेपाली जनताका लागि सूचनाको तिर्खा मेटाउने निर्विकल्प माध्यम बन्यो। यसले नै कुना कन्दराका नेपालीमा प्रौढ शिक्षादेखि जनस्वास्थ्य, परिवार नियोजन, र प्रजातन्त्र पुनर्वहालीपश्चात् मानवअधिकार, सुशासन तथा महिला, दलित र अपाङ्गका हकहितबारे चेतना फिजाउन मद्दत गर्‍यो। अझ नेपाली गीत सङ्गीत र कलाक्षेत्रको विकासमा रेडियो नेपाल आधारभूमि नै बन्न पुग्यो।

विगतमा रेडियो नेपाल नेपाली श्रव्य क्षेत्रको लगभग एक्लो यात्री थियो। उतिवेला यसले जे जस्तो प्रसारण गर्थ्यो जनताले सुनिदिन्थे। अब त्यस्तो अवस्था रहैन। एफएम रेडियो मात्र होइन, स्वदेशी एवं विदेशी टेलिभिजन च्यानलहरूको विकास र विस्तार तथा तिनमाथि नेपाली जनताको बढ्दो पहुँचका कारण रेडियो नेपालको एकाधिकार समाप्त भएको छ। स्तरीय र प्रभावकारी कार्यक्रमहरू प्रसारण गरेर बढीभन्दा बढी श्रोताहरूमाझ आफ्नो अलग पहिचान कायम गर्ने होड ती श्रव्य/दृश्य माध्यमहरूमा चलन थालिसकेको छ। तसर्थ रेडियो नेपालले पनि आफ्नो अस्तित्व कायम गर्दै अगाडि बढ्नु पर्ने चुनौती आइपरेको छ। यसका लागि रेडियो नेपालले आफ्नो कार्यक्रमहरू अझै परिमार्जित र परिस्कृत गर्दै लानु पर्दछ। हालचाल बोकेर घर घर पुग्दैन आफ्नो दायित्व पूरा भएको ठान्नु हुँदैन, त्यो निष्पक्ष र पूर्वाग्रहहित पनि हुनुपर्छ।